

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

FUAD İZZƏT oğlu NURULLAYEV

AKADEMİK VASİM MƏMMƏDƏLİYEVİN
ELMİ-DİNİ FƏALİYYƏTİ

İxtisas: 7213.01-Dinşünaslıq

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktor elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI-2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: Nəsrulla Naib oğlu Məmmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mirniyaz Mürsəl oğlu Mürsəlov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: AMEA Fəlsəfə İnstitutunun “Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri” şöbəsi

Müdafiə _____ 2017-ci il tarixdə, saat __ da AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdindəki Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az.1001, İstiqlaliyyət 26, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dos.**Z.A.Əbilova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİSƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XIX əsrin ortalarına doğru Rusiyanın Azərbaycan siyasətinin aparıcı qollarından birini mötəbər dini mənəblərə yetişmiş yerli ziyalı təbəqəsinin tədricən sıxışdırılması, bu yolla azərbaycanlıların əsrlər ərzində yaratdıqları islam mədəniyyəti irsindən uzaqlaşdırılması təşkil edirdi. XX əsrin əvvəllərində çarizm artıq istədiyinə müəyyən qədər nail olmuş, xüsusən dini dəyərləri xurafata sürükləyən xüsusi təbəqənin şərait yaratmışdı. Belə bir vaxtda Mir Məhəmməd Kərim Ağa və Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi kimi ilahiyyat alimlərinin Quranın təfsiri ilə bağlı yetkin əsərlər yazıb ortaya qoymaları Azərbaycan İslam mədəniyyəti tarixində böyük hadisə idi. Sonralar-Sovetlər dönəmində dinə və İslam mədəniyyətinə qarşı “allahsızlıq” yürüşləri vüsət aldı, köhnə ziyalılar “bir sinif kimi” repressiyaya məruz qaldı, 70 il ərzində islam mədəniyyətinin ictimai həyata qovuşması rəsmi qadağalarla rastlaşdı. Bu dövrü səciyyələndirən ümummillə liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci il dekabrın 9-da Bakıda keçirilən “İslam sivilizasiyası Qafqazda” beynəlxalq simpoziumundakı çıxışında xalqımızın müstəqillik yoluna qədəm qoyması nəticəsində milli-mənəvi, dini dəyərlərə qovuşmasında nəəliyyətlər qazanmasını vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, Sovetlər İttifaqı zamanı müxtəlif xalqlara müxtəlif cür münasibət qərarlaşmışdı. Bunu ondan görmək olardı ki, həmin dövrdə xristian dininə məxsus kitabların rus dilində nəşr olunması qadağan deyildi, hətta Quran da rus dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdu. Lakin “Qurandan istifadə etməyi azərbaycanlılara qadağan edirdilər. Hesab edirdilər ki, Quran rus dilinə tərcümə olunubdur və guya xristianlar tərəfindən islam dinini öyrənmək üçün lazımdır. Amma Quran Azərbaycan dilinə tərcümə olursa, bu azərbaycanlıların islam dininə meylini artıracaqdır. Əsasən narahatçılıq yaradan məsələlərdən biri də bunlar idi”.¹

Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə həzrətləri tarixən dinimizə qarşı aparılan antitəbliğatlardan bəhs edərkən yazır: “Respublikamızda xalqımızın ictimai fikir və fəlsəfəsi, tarix və

¹“Azərbaycan” qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il

mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlarda İslam çox vaxt nahaqdan, əsası olmadan geriçilik meyli ilə əlaqələndirilir, onun ümummədəni və əxlaqi dəyərləri heçə endirilirdi...²

Baxmayaraq ki, eyni zamanda xristian dininə məxsus kitabların rus dilində nəşr olunması qadağan deyildi. Elə bunun özü də Sovetlər İttifaqı zamanı müxtəlif xalqlara müxtəlif münasibət olduğunu göstərirdi.³

Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqımıza bir sıra dəyərli tövsiyələr vermişdir. Onların arasında milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi əsas yerlərdən birini tutur. Bu dəyərlərisə qədim tarixə malik adət-ənənələrimiz, doğma dilimiz və müqəddəs dinimizdir. Akademik Vasim Məmmədaliyev də milli-mənəvi dəyərlər sistemimizdə özünəməxsus yer tutan dinimizin təbliğində kifayət qədər rola malikdir. O, respublikamızda şərqşünaslıq elmində əvəzsiz və dərin bilikli ilahiyyatçı, o cümlədən ərəbşünas alimdir. Akademik Vasim Məmmədaliyev “Qurani-Kərim”in müdrik kəlamlarının sadə dildə izahını verir, dərin qatlardakı mənalardan hər kəsi agah edir. Onun qiymətli əsərləri arasında müqəddəs Quranın izahlı tərcüməsindən sonra daha məşhuru, hamının əli çatan, hamının dərk edəcəyi səviyyədə yazılmış “Quran və elm” kitabıdır.

Bu bir həqiqətdir ki, 70 illik ateist kommunist rejimi şəraitində yaşamış xalqımız İslam dinin təbliği və tədrisi ilə doğruduzgün məşğul ola bilməyib. Buna görə də, günümüzdə orta nəslin nümayəndələri dinimizi qavramaqda müəyyən qədər çətinlik çəkirlər. Akademik Vasim Məmmədaliyevin xidmətlərindən biri də budur ki, o, İslam maarifçiliyi işinə diqqətlə yanaşır, ümumbəşəri və mütərəqqi prinsiplərə malik dinimizin səmərəli və faydalı cəhətlərinin insanlara, xüsusilə gənclərə çatdırılmasında yorulmadan çalışır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Müstəqillik illərində Azərbaycanda islamın bu və ya digər məsələlərinin öyrənilməsi sahəsində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Tarix elmləri doktoru

² Şeyxülislam hacı Allahşükür Paşazadə, Qafqazda İslam, Bakı, 1991, səh. 9

³ Şərifov Şahlar, Şeyxülislam Məhəmmədhasən Mövlazadə Şəkəvi və onun “Kitabül-bəyan fi Təfsiril-Quran” əsərinin Avtoreferatı, Bakı-2009, səh. 15

Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin “Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi” və “İslamda ümmət və şüubilik” əsərləri ilə Azərbaycanda Quran elmləri təşəkkül tapmağa başlamış, Arif Məmmədovun bir sıra əsərlərində islam ictimai və fəlsəfi fikri tədqiq edilmiş, Məmmədhasən Qəmbərli, Ramiz Mürsəlov, Rəbiyyə Aslanova, Rafiq Əliyev, Nəsrulla Məmmədov və başqaları qeyri-ənənəvi islam təliminin əqidəli prinsiplərinin meydana gəlməsi prosesini öyrənmək istiqamətində bir sıra mühüm işlər görmüşlər. Lakin görülmüş işlərin müqabilində Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsi ilə bağlı elmlərin nəzəri məsələləri tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Xüsusilə, “Akademik Vasim Məmmədəliyevin elmi-dini fəaliyyəti” mövzusu istər keçmiş Sovetlər Birliyində, istərsə də postsovet məkanında tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməmiş bir mövzu olaraq qalmaqdadır. Dissertasiya işini “Akademik Vasim Məmmədəliyevin elmi-dini fəaliyyəti” mövzusunun öyrənmək üçün Azərbaycan islamşünaslığında edilmiş ilk təşəbbüs kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısında konkret olaraq Azərbaycanın görkəmli şərqşünas və ilahiyyat alimi Akademik Vasim Məmmədəli oğlu Məmmədəliyevin həyat və yaradıcılığını araşdırmaq, xüsusilə, onun Azərbaycanda şərqşünaslıq və Quranşünaslıq elminin inkişafındakı yaradıcılığını öyrənmək məqsədi qoyulmuşdur. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Akademik Vasim Məmmədəliyevin yetişdiyi mühitin nəzərdən keçirilməsi, onun həyat və fəaliyyətinin elmi şəkildə araşdırılması;

- Akademik Vasim Məmmədəliyevin Quranşünaslıq elmində yerinin müəyyənləşdirilməsi;

- Akademik Vasim Məmmədəliyevin ərsəyə gətirdiyi Müqəddəs Qurani-Kərimin doğma dilimizə tərcüməsinin quruluşunun və məzmununun təsviri və elmi təhlili;

- Müqəddəs “Qurani-Kərim tərcüməsi”nin mənbələrinin quruluşunun və məzmununun təsviri və təhlili, mənbələrlə “Qurani-Kərim tərcüməsi” arasında paralellər aparılması;

- “Qurani-Kərim tərcüməsi”nin müəllifləri haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi;

-Akademik Vasim Məmmədəliyevin mənbələrdən istifadə metodunun müəyyənləşdirilməsi və bu yolla “Qurani-Kərim tərcüməsi”nin elmi-tədqiqat əsəri olduğunun göstərilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiyanın yazılmasında müəllif “Qurani-Kərim” və hədis topluları ilə yanaşı, bir çox təfsir alimlərinin, o cümlədən görkəmli Azərbaycan müfəssirləri Mir Məhəmməd Kərim ağanın 3 cilddə yazdığı “Kəşful-həqaiq” əsəri ilə Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin 2 cilddə yazdığı “Kitabul-bəyan” əsərlərinə, Fəxrəddin Razinin “Təfsiri-kəbir”, Qazı Beyzavinin “Ənvarut-tənzil” təfsiri, Zəməxşərinin “Kəşşaf” təfsiri, “Təfsiri-Təbəri”, Şeyx Təbərsinin “Məcməul-bəyan” təfsiri, Əbu Cəfər Tusinin “Təfsiri-Tibyan” əsəri, “Təfsirul-Cələleyn”, Qəzzalının “Ehyaul-ulum” əsəri, Əbu Nəim Hafizin “Müsnəd”, Buxarinin “Səhihi-Buxari”, Malikin “Füsulül-mühimmə”, Məclisinin “Səmaul-ələm”, Əbulqasim əl-Həsəqaninin “Şəvəhidut-tənzil” kimi mötəbər əsərlərlə yanaşı, Akademik Vasim Məmmədəliyevin öz əsərlərinə, çoxsaylı konfrans materiallarına, elmi məqalələrə, müxtəlif ensiklopediyalara müraciət etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ilk növbədə Akademik Vasim Məmmədəliyevin həyatı, yaradıcılığı və elmi-dini fəaliyyətinin ilk dəfə tədqiqata cəlb edilməsindədir. İndiyə kimi Akademik Vasim Məmmədəliyevin şəxsiyyəti haqqında ayrı-ayrı kiçik həcmli məqalələr yazılsa da, onun elmi əsərlərinin xüsusilə, “Qurani-Kərim”in tərcüməsi”nin praktiki istifadəyə cəlb olunmasına, nəhayət dəfələrlə nəşr olunmasına baxmayaraq, elmi fəaliyyəti heç bir vaxt ayrıca tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməmişdir. Burada Akademik Vasim Məmmədəliyevin elmi-dini fəaliyyəti və Qurənşünaslıq elminin inkişafındakı xidmətləri geniş və fundamental şəkildə təhlil və tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Dissertasiya işinin əsas obyektinə Akademik Vasim Məmmədəliyevin həyatı, yaradıcılığı, elmi-dini fəaliyyəti və onun Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə çevirdiyi tərcümə variantıdır. “Qurani-Kərim”in tərcüməsinin mətnini öyrənmək üçün müəllifin istifadə etdiyi mənbələr də tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür. Eyni zamanda ümumi ilahiyat məsələlərinə dair Azərbaycan, türk, rus və ərəb dillərində

yazılmış elmi-nəzəri ədəbiyyatdan tənqidi şəkildə istifadə olunmuşdur.

Akademik Vasim Məmmədəliyevin Qurani-Kərimi dilimizə tərcümə edərkən ən məşhur və mötəbər orta əsr təfsirçilərinə müraciət etməsi, bir tərəfdən onun tərcüməsinin elmiliyini təmin edir, digər tərəfdən isə, ümumiyyətlə onun təfsir elminə bələd olduğunu göstərir. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, Quranın onun tərəfindən akademik Ziya Bünyadovla birlikdə həyata keçirilmiş tərcüməsində bir sıra orta əsr müəllifləri ilə yanaşı, Mir Məhəmmədkərim ağanın və Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin təfsirlərindən də istifadə edilmişdir ki, bu da sonuncu iki əsərin bugünkü ilahiyat elmi üçün aktual olaraq qaldığını bir daha sübut edir. Xatırladaq ki, Vasim Məmmədəliyevin tərcümə zamanı belə məşhur əsərlərə müraciət etməsi onun tərcüməsinin sanbalını artırmaqla yanaşı, oxucunun etimadını da qazanmış olur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Şərqsünaslıq və Quransünaslıq elmi haqqında Azərbaycan ilahiyatşünaslığında mövcud təsəvvürləri nəzəri baxımdan genişləndirir, tərcümə və təfsirlərin elmi mənbə kimi öyrənilməsinin nəzəri əsaslarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas müddəələrindən Azərbaycan ilahiyatı, elm və mədəniyyəti tarixi haqqında yazılan elmi-tədqiqat işlərində, universitetlərin müvafiq fakültələrində tədris edilən dərslərdə faydalanmaq olar.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq olunmuşdur. İş “Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatla bağlı 6-sı Azərbaycanda, 1-i xaricdə olmaqla 7 elmi məqalə nəşr olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlər və tədqiqatın əsas elmi nəticələri elmi-praktik konfranslarda məruzələr şəklində təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın əsas məzmunu. Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, onun elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, obyekt və metodlarından bəhs edilir, işin aprobeiasiyası və quruluşu göstərilir.

Dissertasiya iki fəsildən ibarətdir.

Birinci fəsil **“Akademik Vasim Məmmədaliyevin həyatı, yaradıcılığı və elmi-dini fəaliyyətinin əsas istiqamətləri”** adlanır. Birinci fəsildə dörd yarımfəsil var. Birinci yarımfəsil **“Akademik Vasim Məmmədaliyevin həyatı”** adlanır. Burada göstərilmişdir ki, sovet hakimiyyəti dövründə SSRİ-nin bütün respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da ateizm siyasəti nəticəsində dini dəyərlərimizə çox böyük zərbələr vurularkən, onlar cəmiyyətin inkişafına mane olan, insanlarda kommunizim şüurunun formalaşmasına əngəl törədən zərərli adət-ənənələr kimi yasaq edilərkən, dininə, mənəviyyatına, qədim adət-ənənələrinə qəlbən bağlı olan Azərbaycan xalqı, onun yetişdirdiyi Akademik Vasim Məmmədaliyev kimi böyük alimlər bütün bu qadağalara baxmayaraq, öz dini dəyərlərini uca tutmuş, insanda fitri şəkildə mövcud olan Allah eşqini, Allah sevgisini müqəddəs əmanət kimi həmişə qoruyub saxlamış, onu nəsil-dən-nəsilə ötürmüşlər.

Akademik Vasim Məmmədaliyevin ilahi lütfdən qaynaqlanan istedadı, dərin elmi təfəkkürü, heyrətamiz hafizəsi, yorulmaz pedaqoji fəaliyyəti, əsl ziyalı və şəxsiyyətə xas səciyyəvi xüsusiyyətləri təzahür etdirməsi onu fenomen şəxsiyyətlər sırasına daxil etmişdir. Ziyalı adının məsuliyyətini çiyinlərində ləyaqətlə daşıyan, sahib olduğu mövqeyə uzun illərin gərgin zəhməti, inadkar fəaliyyəti ilə yetişən Akademik Vasim Məmmədaliyev həm elmi ictimaiyyət və xalq arasında, həm də vətənimizin hüdudlarından kənar da böyük şöhrət qazanmışdır.

Dissertasiyanın bu bölümündə qeyd edilmişdir ki, Akademik Vasim Məmmədali oğlu Məmmədaliyev 27 avqust 1942-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1959-cu ildə Bakının 113 saylı orta məktəbini bitirib Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqsünaslıq fakültəsinə daxil olmuş, 1964-cü

ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1964-67-ci illərdə ADU-nun sami dilləri üzrə əyani aspiranturasına daxil olmuş, Tbilisiyə ezam edilərək aspiranturanı orada akademik G.V. Seretelinin rəhbərliyi altında bitirmişdir. Vasim müəllim 1968-ci ildə “Müasir ərəb, Azərbaycan dillərində və Bağdad dialektində felin zaman formalarının müqayisəli, tipoloji təhlili” mövzusunda namizədlik, 1974-cü ildə isə “Müasir ərəb ədəbi dilinin felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1979-cu ildən BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının professorudur. 1981-1991-ci illərdə BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsinin dekanı, 1991-1992-ci illərdə BDU-nun humanitar fakültələri üzrə prorektoru vəzifəsində çalışmışdır.

Akademik Vasim Məmmədəliyev 1991-ci ildən indiyə qədər BDU-nun ərəb filologiyası kafedrasının müdiri, eyni zamanda 1993-cü ildən hal-hazırda qədər İlahiyyat fakültəsinin dekanıdır.

Bir çox şəxsiyyətlər kimi Akademik Vasim Məmmədəliyev də ömür yolu şərəfli və nəcib bir ailədən başlayır. Onun atası Məmmədəli müəllim XX əsr tarixinin şahidi və salnaməçisi idi. Nəsil ağacının ən parlaq budaqlarından biri olan akademik Yusif Məmmədəliyevi-Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentini təqdim və təqdis etməyə isə, ehtiyac yoxdur. Belə bir nəslin nümayəndəsi və davamçısı olan Akademik Vasim Məmmədəliyevin əzəl bünövrəsi, təbii ki, milli ziyalılığımızın şöhrət bulağından qaynaqlanır.

Məlum olduğu kimi, “Qurani-Kərim” bir milyarddan artıq insanın etiqad etdiyi İslam dininin müqəddəs kitabı, ərəb dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların sonuncusudur. Quranın bir surəsində belə buyrulur: “Kim (dünyada) zərrə qədər yaxşı iş görmüşdürsə, onun mükafatını alacaqdır”.

Akademik Vasim Məmmədəliyevin tərcümə etdiyi Quranın bu surəsi sanki onun özünə aiddir. Akademik Vasim Məmmədəliyev yaşadığı həyatda zərrə qədər deyil, dərya qədər iş görmüşdür. Ona görə də bu insan Allahın ən xoşbəxt bəndəsi, yer üzündəki insanların ən dəyərlilərindəndir.

Akademik Vasim Məmmədəliyev respublikamızda əvəzsiz, dərin bilikli ilahiyyatçı, ərəbşünas alimdir. O, qoca Şərq dünyasında dərinədən bildiyi bir çox sahələrdən öncə, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, tarixinin dərin bilicisidir və sözün

həqiqi mənasında Azərbaycan ziyalisidir. Onun yüksək elmi məclislərdə, sırf elmi-nəzəri əsərlərində fikirlərini professional alim dili ilə açıqlamaq məharəti, tələbə auditoriyasında cazibədar pedaqoq təhkiyəsi, sadə adamlarla xoş ünsiyyəti, dərin fikirləri sadə dillə ifadə etmək qabiliyyəti hamını heyran qoyur.

Akademik Vasim Məmmədəliyev Azərbaycan dilini, dilimizin zəngin koloritini, incəliklərini dərinləndirən bilən, duyan söz sərəflərindəndir. Bəzən onun başqa dili bu səviyyədə biləcəyi ağıla gəlmir. Lakin o, ərəb dilində, hətta bu kifayət qədər zəngin və mürəkkəb dilin müxtəlif ərəb məmləkətlərindəki ləhcələrindən özənə dilini səviyyəsində danışır və yazır, bu dillə danışanda və ya yazanda hətta ərəb ziyalılarının özləri belə heyranlıqlarını gizlədə bilmirlər.

Bir sıra müsəlman ölkələrinin elmlər akademiyalarının həqiqi üzvü olan Akademik Vasim Məmmədəliyev bütün islam dünyasında tanınan, hörmət edilən, çıxışları maraqla dinlənən görkəmli ilahiyatçı alimdir. O, islamın əsl mahiyyətini ən yüksək kürsülərdən açıqlayan, müqəddəs dinimizin tarixini, zəngin mənəvi dəyərlərini öyrənən və təbliğ edən görkəmli islam tədqiqatçısıdır.

Akademik Vasim Məmmədəliyevin bu böyük irsindən gənc alimlər, tələbələr zaman-zaman faydalanırlar. Onun yazdığı dərslik, dərs vəsaitləri, metodiki vəsaitlər, etdiyi tərcümələr, elmi-publisistik məqalələr hər zaman aktualdır, dövrlə, zamanla səsləşir. Çünki bu əsərlərin bir ucu tarixi ənənələrə söykənirsə, o biri ucu bu günkü həyatın axarına uyğundur.

Akademik Vasim Məmmədəliyevin elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətinin bir nəticəsi də odur ki, o, xalqın çox böyük hörmətini qazanmışdır. Akademik Vasim Məmmədəliyev Azərbaycan xalqının azad, firavan yaşaması üçün əlindən gələni əsirgəməyən böyük bir ziyalıdır. Onun bütün fəaliyyəti xalqımızın maariflənməsinə, mənəvi cəhətdən inkişafına, mədəni yüksəlişinə həsr edilmişdir. Xalqımızın mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə, yüksəlməsinə can atan və bütün fəaliyyətini bu istiqamətdə quran Akademik Vasim Məmmədəliyev yüzlərlə insana rəhbər və yol göstərəndir.

Qurani-Kərimi mükəmməl öyrənməsi, ərəb, fars, türk, rus dillərini mükəmməl bilməsi onun çoxcəhətli ictimai fəaliyyət göstərməsinə yol açmış, tezliklə islam ziyalısı kimi tanınıb, cəmiyyətdə ad-san qazanmasına şərait yaratmışdır. Akademik Vasim

Məmmədəliyevin şəriət qaydalarının izahı ilə bağlı söhbətlərini dinləyənlərin sayı həddən artıq çox olur və o belə məclislərdə islam dininin və mədəniyyətinin mahir təbliğatçısı kimi çıxış edərək xalqı islam dininə meylləndirir.

Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməsi ona klassik şərq poeziyasının, xüsusilə Azərbaycan klassiklərinin poetik irsinin gözəl bilicisi kimi şöhrət gətirmişdir. Onun təsəvvüf və irfanla bağlı fikirləri Şərq xalqlarının ədəbiyyatındakı mühüm problemlərin öyrənilməsinə xeyli asanlaşdırır. Alimin Yaxın və Orta Şərqin korifeylərinin əsərlərini təhlil edən fikir və mülahizələri bir çox mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Əruz vəznini mükəmməl bilən Akademik Vasim Məmmədəliyev Azərbaycan divan ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinin əsərlərini səlis şəkildə şərh etmişdir.

Akademik Vasim Məmmədəliyevin xalqımız qarşısındakı xidmətlərindən bəlkə də ən önəmlisi onun akademik Ziya Bünyadovla birlikdə Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə izahlı tərcüməsidir. Bu, ölkənin elmi-mədəni həyatında mühüm hadisə idi. Tərcümənin nəşri ölkəmizdə İslama, bu dinin tarixinə, fəlsəfinə və mədəniyyətinə dair araşdırmalara güclü təkan verdi və Quranın dəqiq məzmununu barədə təsəvvür əldə etməyə imkan yaratdı. Olduqca başa düşülən, səlis, oxunaqlı olan Qurani-Kərimin artıq bir neçə nəşri işıq üzü görmüşdür. Akademik Vasim Məmmədəliyev təkcə ərəbcədən tərcümələrlə kifayətlənməmiş, həm də eyni zamanda doğma dilimizdən ərəb dilinə də bir sıra tərcümələr etmişdir. Məsələn, onun Mirzə Cəlilin “Saqqallı uşaq” hekayələr məcmuəsi, Fikrət Əmirov haqqında monoqrafiya, Həmid Araslının “Xaqani Şirvani” kitabını və başqalarını göstərmək olar.

Bu gün Azərbaycan şərqşünaslığı adlarını qeyd etdiyimiz şərqşünas alimlərimizin layiqli davamçısı Akademik Vasim Məmmədəliyevin yaradıcılığında, tədqiqatlarında daha da mükəmməlləşir. Akademik Vasim Məmmədəliyev Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarımfəslə **“Akademik Vasim Məmmədəliyevin pedoqoji və elmi-dini fəaliyyətinin əsas istiqamətləri”** adlanır.

Burada Akademik Vasim Məmmədaliyevin elmi-dini fəaliyyətindəki uğurları və şəxsi keyfiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Bu yarımfəsildə göstərilmişdir ki, o, doğma Azərbaycanımızı hər yerdə yüksək ləyaqətlə təmsil edən, ali mərifət sahibi olan, hələ çoxlarının dərinədən tanımadığı nadir şəxsiyyət, adi ölçüsü-çəkisi olan bir insan özündə minlərlə qiymətli insani keyfiyyətləri birləşdirən nurlu bir ziyalıdır!

Akademik Vasim Məmmədaliyev müasir Azərbaycan şərqşünaslığının iftixarıdır. Kökləri orta əsrin dərinliklərindən gələn Azərbaycan şərqşünaslığının ən layiqli davamçısı bu gün Vasim Məmmədaliyevdir! Azərbaycan şərqşünaslığında Mirzə Kazım bəy, Ziya Bünyadov ənənələrini məhz Akademik Vasim Məmmədaliyev yaşadır. Ölkəmizdə şərqşünaslıq elminin inkişafında onun misilsiz xidmətləri var.

Akademik Vasim Məmmədaliyev ixtisasca şərqşünas olmasına baxmayaraq, elmin müxtəlif sahələrində qələmini sınımış alimlərdəndir. O təkcə ümumi, ərəb və Azərbaycan dilçiliyi sahəsində mütəxəssis deyil, islam dinini, şəriəti və tarixini dərinədən bilən ilahiyyətçi alimdir.

O, şərqşünaslıqda ensiklopedik biliklərə sahib bir alim kimi tanınmışdır. Əsas tədqiqat sahəsinin ərəb dilçiliyi olmasına baxmayaraq, onun əsərlərində şərq filologiyası, şərq poeziyası, ərəb dilçiliyi, islam tarixi, kəlam, fəlsəfə, məntiq, təfsir, quranşünaslıq, fiqh, leksikoqrafiyanın ən mühüm məsələləri nəzərdən keçirilir, bu məsələlər barəsində dəyərli fikir və mülahizələr irəli sürülür və o, şərqşünaslıq tarixində yadda qalan səhifələr sahibidir.

Akademik Vasim Məmmədaliyevə qədər nə Avropa, nə də rus şərqşünaslığında ərəb qrammatika məktəblərinin sistemli şəkildə tədqiqi aparılmamış, məşhur Bağdad, Əndəlus, Bəsrə, Kufə, Misir qrammatiklərinin rəhbər tutduqları nəzəri və metodoloji əsaslar, bunların oxşar və fərqli cəhətləri yetərincə öyrənilməmişdi. Onun “Bəsrə qrammatika məktəbi” (Bakı, 1983) kitabı bu boşluğu doldurmaq sahəsində atılan ilk addımlardan biri olmuşdu.

Bütün bu deyilənlərdə əlavə, bu yarımfəsildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası Əməkdar Elm Xadimi, Akademik Vasim Məmmədaliyevin əsərlərinin biblioqrafik göstəricisini çap etdirib. Göstərici alimin 1967-2011-ci

illərdə Azərbaycan, rus, ingilis, türk, ərəb, fars və türkmən dillərində çapdan çıxmış monoqrafiyalarını, kitablarını, dövrü mətbuatda, respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli konfrans və simpozium materiallarında dərc olunmuş məqalələrini əks etdirir.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə **“Akademik Vasim Məmmədəliyev elmi yaradıcılığı və əsərləri”** adlanır. Burada onun bəzi əsər və məqalələri haqqında məlumatlar verilib. Həmçinin burada göstərilmişdir ki, Azərbaycan şərqşünaslığı elmində çoxsaxəli fəaliyyəti ilə əhəmiyyətli, sanballı əsərlər qələmə almış Akademik Vasim Məmmədəliyev elmi fəaliyyəti çərçivəsində məhsuldar alimlərimizdən biridir. Ərəb dilinin, ilahiyyat elminin bir çox sahələrinə aid qələmə aldığı onlarla elmi əsər və məqalələr buna sübutdur. Bu yarım fəsildə alimin əsərlərinin təhlilinə də geniş yer ayrılmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü yarım fəslə **“Akademik Vasim Məmmədəliyev şəxsiyyətinə verilən dəyərlər”** adlanır. Burada qeyd edilmişdir ki, Akademik Vasim Məmmədəliyev haqqında yazmaq kifayət qədər böyük məsuliyyət və cəsarət tələb edir. Çünki o, zəngin şəxsi keyfiyyətlərə və yüksək elmi xidmətlərə malik fenomen bir insandır. Belə ki, Akademik Vasim Məmmədəliyev səmimi bir dost, mehriban, güləruz və təmkinli bir ağsaqqal olmaqla yanaşı, həm də elm dünyasında parlaq zəka sahibi olan nüfuzlu bir alimdir. Dissertasiya işinin bu yarım başlığında məhz görkəmli akademikə mənsub olduğu bu xüsusiyyətlərdən geniş bəhs edilmiş və ölkəmizin ən görkəmli alimlərinin onun haqqında dediyi sözləri öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Akademik Vasim Məmmədəliyev Quranşünas alim kimi”** adlanır. Bu fəsil isə iki yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin birinci yarım fəslə **“Azərbaycanda Quranşünaslığının Vasim Məmmədəliyev yaradıcılığına qədərki inkişaf yolu”** adlanır. Heç şübhəsiz ki, Qurani-Kərimin təfsir və tərcüməsində bütün islam ümmətinin rolu olmuşdur.

Burada qeyd edilir ki, Akademik Vasim Məmmədəliyevə qədərki Azərbaycan quranşünaslığının özünəməxsus tarixi keçmişi vardır. Görkəmli azərbaycanlı alimlər quranşünaslığın inkişaf etməsində müstəsna xidmətlər göstərmişlər.

Bəzi mənbələrə görə Qurani-Kərim doğma dilimizə ilk dəfə Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Uzun Həsən (1468-1478) tərcümə etdirmişdir.

Bu məqama diqqət çəkən görkəmli alim fil.e.d., prof. Kamandar Şərifov yazır: “Quran təfsiri sahəsində ərəb alimləri ilə yanaşı ərəb olmayan, o cümlədən azərbaycanlı alimlər də az iş görməmişlər. Onlar müxtəlif elm sahələri ilə bağlı ayrı-ayrı əsərlər yazmaqla bərabər, öz qələmlərini təfsir sahəsində də sınıyaraq, ilahi ayələrin müsəlmanlar tərəfindən daha yaxşı anlaşılması üçün böyük əmək sərf etmişlər”.⁴ Müəllif daha sonra XV-XVI əsrlərdə yaşamış görkəmli azərbaycan təfsirçiləri, o cümlədən Məhəmməd Əmin Şirvani, Hüseyn Xalxali (1606 və ya 1620), Mühyəddin əl-Bərdəi ət-Təbrizi (öl. 1521) və Baba Nemətullah Naxçıvanı (öl. 1514) haqqında məlumatlar vermiş və göstərmişdir ki, azərbaycan alimləri istər öz təfsirlərində, istərsə də Bayzavinin təfsirinə yazdıqları müxtəlif həcmli haşiyələrlə Quran ayələrini zahiri mənalı və bu mənalıların arxasında duran batini mənalı işıqlandırmış və insanları düzgün dərk etmələrinə və ibrət almalarına çalışmışlar.⁵

XVII əsrdə yaşamış görkəmli azərbaycanlı ilahiyyatçılardan biri də Ağa Hüseyn Xonsaridir (1605-1687). Onun quranşünaslığa aid “Tərcümeyi Qurane-kərim” və “Təfsire sureyi-Fatihə” əsərləri bu gün də Azərbaycan quranşünaslığında öz aktuallığını itirməmişdir.⁶ Bundan başqa Mirzə Abdullah Əfəndi Təbrizinin (öl. 1719) də Azərbaycan quranşünaslığında mühüm xidmətləri vardır.⁷

Azərbaycan quranşünaslığında özünəməxsus yeri olan təfsirçilərdən bir də Baba Nemətullah Naxçıvanidir (öl. 1415).

⁴ Kamandar Şərifov, Azərbaycan müfəssirləri, Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları, akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 27-28 iyun, 2013, səh. 797

⁵Həmin mənbə, səh. 799

⁶İbrahim Zöhrab oğlu Quliyev, Azərbaycanlı ilahiyyatşünas alim Ağa Hüseyn Xonsarinin həyatı və fəaliyyəti, Hikmət elmi-ədəbi publisistik jurnal 2, 2012, səh. 30-33

⁷ İbrahim Zöhrab oğlu Quliyev, Hədisşünaslığı əsasları, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2013, səh. 488-489

Nəqli elmlərdə xüsusilə də təfsir elmində mütəxəssis olan Naxçıvaninin “əl-Fəvatihül-ilahiyyə vəl məfatihül-ğaybiyyə” əsəri sufi metodu ilə yazılmış təfsirlərdəndir. Heç bir qaynaq və mənbəyə müraciət olunmadan yazılmış bu əsəri Naxçıvani 1498-ci ildə ramazan ayının ortalarında tamamlamışdır. Təfsirin əlyazmasının bir nüsxəsi Topqarı sarayı Üçüncü Əhməd Xan kitabxanasında mövcuddur. Əlyazma 1908-ci ildə Mətbəəyi-Osmaniyyədə iki cild olaraq çap olunmuşdur.

Naxçıvani öz işari təfsiri olan “Fəvatihül-ilahiyyə” əsərini ərəb dilində yazmışdır. Təfsirin 1498-ci ildə tamamlandığını nəzərə aldıqda təfsirin bu günkü ərəb dili ilə deyil, beş əsr bundan əvvəlki ərəbcə ilə yazıldığını anlayırıq. Bu səbəbdən də Naxçıvaninin təfsirində bəzi qədim ərəb sözləri də işlədilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bəlağət və fəsaht ilə dolu olan, oxunduğu zaman bir asanlıq hiss etdirən və yüksək bir keyfiyyətə malik olan bu əsər, təfsir, təsəvvüf, ümumiyyətlə bütün dini elmlər sahəsində çalışan şəxslər üçün əhəmiyyətli olan bir əsərdir. Naxçıvani öz təfsirini yazarkən Quran və sünnə xaric heç bir təfsir qaynağına, başqa müfəssirlərin kitablarına müraciət etməmişdir. Quran və Sünnədən istifadə edərkən də istifadə etdiyi ayənin surə və ayə nömrəsini göstərməmiş həmçinin Peyğəmbərdən (s) rəvayət etdiyi hədislərdə də hədislərin qaynaqlarını və haradan alındığını bildirməmişdir.

Böyük Azərbaycan quranşünası Baba Nemətullah Naxçıvanı yazdığı “Fəvatihül-ilahiyyə” əsərini ərəb dilində yazsa da, əsər Azərbaycan quranşünaslığında mühüm əhəmiyyət daşımış və bütövlükdə İslam ilahiyyatının əsas qaynaqlarından biri olmuşdur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi orta əsrlərdə başlasa da, bu tərcümələr nəşr edilməmiş, əlyazma şəklində qalmışdır. Quranın günümüzə kimi gəlib çatan ilk tərcüməsi və təfsiri Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin (öl.1938) “Kəşfül-həqaiq” adlı əsəridir. Üç cildən ibarət olan bu əsər “Kaspi” qəzetinin Buxariyyə mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakubinin “Kəşfül-həqaiq”i ərəb qrafikası (əski əlifba) ilə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsərin əlyazması AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunmaqdadır. Əsərin yazısı cədvəlin içinə salınmışdır. Bu cədvəl

yuxarıdan aşağı çəkilmiş xətlə iki hissəyə ayrılır. Təfsir olunan surənin ayələri cədvəlin kiçik hissəsində ard-arda verilir. Cədvəlin geniş hissəsində isə təfsir olunan ayələrin şərhı verilir. Müəllif təfsilata ehtiyac duyduğu halda mötərizədə (*) işarəsini verir və şərhin altına kiçik çıxarış xətti çəkilərək qeyd yazılır. Bu qeydlərdə kəlmə mənası, səbəbi-nüzul, tarix, ictimai problemlərə çarə, coğrafi kəlmələrin izahı və bunun kimi başqa mövzular ətraflı olaraq yazılmışdır.

“Kəşfül-həqaiq” əsəri üç cilddən ibarətdir.

Müəllif hər cildin əvvəlində müqəddimə verir və burada Bakuvı elmin dəyərindən, elm vasitəsi ilə savadsızlığı yox etməyin vacibliyindən bəhs edir. Bundan sonra müəllif müsəlmanların İslama bağlı qalmaları üçün müqəddəs kitabın mənasını daha dərindən dərk edib, onda olan faydalardan istifadə etməyə sövq edir. Bakuvı hər bir dövrdə ənbıyaların, övliyaların Adəm övladını cəhalətdən elmə, zəlalətdən hidayətə dəvət etdiklərini, fəsadın və zəlalətin başının cəhalət olduğunu qeyd edir.

Bakuvının Qurani-Kərimə yazdığı tərcümə-təfsirdəki metodu əsasən Quranın Quranla olan təfsiridir. Quran təfsirinin ən etibarlı qaynağı məhz Qurandır. Bu həm Peyğəmbərin (s) həm də səhabələrin Quran təfsirində istifadə etdikləri ən əhəmiyyətli metoddur. Qurani-Kərimdə bir yerdə müxtəsər olaraq keçən bir mövzu, başqa bir yerdə müfəssəl olaraq, bir yerdə mücməl olan ayə, başqa bir yerdə mübəyyən olaraq, bir yerdə ümum ifadə edən bir kəlimə, başqa bir yerdə xüsusi olaraq keçə bilər.

Dissertasiyanın bu bölümündə tərcümənin və təfsirin geniş anlamı, islam dünyasında tərcümə ilə əlaqədar müxtəlif və ziddiyyətli fikirlər, Qurani-Kərimin tərcümə və təfsir tarixinə, onun Qərb və Şərq dillərinə olan tərcümələri, Akademik Vasim Məmmədəliyevin tərcümə və təfsir haqqındakı fikirləri də yer alır.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslı **“Akademik Vasim Məmmədəliyevin Quranşünaslıq fəaliyyəti adlanır”**. Burada Qurani-Kərimin leksik mənasına toxunmuş, onun hansı kökdən alındığına diqqət yetirmiş, alimlərin bu mövzudakı fərqli yanaşmalarını ortaya qoymuş və son söz kimi Vasim Məmmədəliyevin fikirləri əsas götürülmüşdür. Qeyd edilmişdir ki, Vasim Məmmədəliyev müqəddəs kitabımıza “Quran” sözünün mənası “oxumaq” tələffüz etmək”,

daha doğrusu Allahdan Məhəmməd əleyhissalama nazil olan sözlərin oxunması, tələffüz edilməsi deməkdir...”, kimi elmi bir tərif vermişdir.⁸

Həmçinin bu yarım fəsildə Qurani-Kərimin tarixinə diqqət yönəldilmiş və Vasim Məmmədəliyevin gəldiyi qənaətlər əsasında işıqlandırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, Qurani-Kərim Peyğəmbərimizə (s) qırx yaşında ikən (610-cu ildə) nazil olmağa başlamış, 23 ilə yaxın peyğəmbərlik müddəti ərzində nüzuu tamamlanmış vəhy mənşəli bir kitabdır. Bəqərə surəsinin 145-ci ayəsindən anlaşıldığı kimi, Qurani-Kərim ramazan ayında nazil olmağa başlamışdır. Bu haqda görkəmli alim Akademik Vasim Məmmədəliyev yazır: “Məhəmməd əleyhissalama nazil olan Quran 114 surədən, müxtəlif qiraət variantlarına və bölgülərə görə 6204, yaxud 6236 ayədən, 77934 sözdən ibarətdir.”⁹ Bu ilahi kitab qısa bir müddətdə tövhid əqidəsini yaymış, bəşəriyyəti zəlalət bataqlığından qurtarmağa çalışmış, dünya və axirətin səadət yollarını göstərmişdir. Tarixdə bu qədər qısa bir zamanda həyata keçirilmiş və qayəsinə çatmış bir inqilabi kitaba rast gəlmək mümkün deyildir. Şübhəsiz ki, bu müvəffəqiyyəti təmin edən ən əsas ünsür Qurani-Kərim olmuşdur. Quran müsəlmanların əziz və müqəddəs kitabı olmaqla bərabər ərəb ədəbiyyatının çatmadığı zirvələri fəth etmiş, sonuncu Peyğəmbərinin (s) nübüvvətini və risalətini təsdiq edib gücləndirən ən böyük möcüzəsidir. Qurani-Kərimin ədəbi-tarixi xüsusiyyətlərini önə çəkən Akademik Vasim Məmmədəliyev yazır: “Dünya mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələrindən biri olan Qurani-Kərim müsəlmanlığın dini-fəlsəfi, hüquqi qaynağı olmaqla yanaşı, həm də çox mühüm əbədi-tarixi salnamədir. Quranda ərəblərin İslamdan əvvəlki tarixinə, adət-ənənələrinə, həyat tərzinə, dinlərinə, sami xalqların dünyagörüşünə,, etiqadlarına, ümumiyyətlə bəşər tarixinə, onun keçmişinə və gələcəyinə dair çox qiymətli məlumatlar vardır.”¹⁰

Peyğəmbərin (s) risalət vəzifəsinə başladığı dövrdə ərəblərin ən çox əhəmiyyət verdiyi şey ədəbiyyat və ədəbi sənətlər idi. Bu

⁸Qurani-Kərim, Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azər nəşr, 1991, səh. IX

⁹ Həmin mənbə

¹⁰ Həmin mənbə, səh. XI

dövrə ərəb dili, şeir, xitabət, üslubda fəşahət bəlağətin ən yüksək zirvələrinə çatmış və ən parlaq dövrünü yaşayırdı. Ümumiyyətlə Allah-Təalanın hər bir qövmə göndərdiyi peyğəmbərlərə verdiyi möcüzələr o qövmün ən çox öyrəşdikləri və ən çox dəyər verdikləri şey növündən, lakin onların edə bilməyəcəkləri və bundan aciz qaldıqları dərəcədə fəvqəladə olmuşdur. Allahın bəşəriyyətə endirdiyi son kitab da bu kitabın endirildiyi Peyğəmbərin (s) yaşadığı dövrün insanının ən çox üstünlük verdiyi şer və ədəbiyyatın onlar üçün əlçatmaz dərəcədə zirvəsində olmalı idi. Bu səbəblə Allah-Təala Qurani-Kərimi ərəb dilinin ən parlaq dövrünü yaşadığı belə bir zamanda heç bir ədəbi sənətin onunla rəqabətə girə bilməyəcəyi və həm dövrünün, həm də gələcəyin ədib və şairlərini heyrətə salacaq dərəcədə və Peyğəmbərimizin (s) qiyamətədək davam edəcək bir möcüzəsi olaraq nazil etmişdir. Qurani-Kərim ehtiva etdiyi əsrarəngiz üslubu ilə bütün xalq kütlələrinə təsir etmişdir. İstər verdiyi xəbərlərlə, istərsə də dili, nəzmi, kəlmələrini təşkil edən səsi və üslubu kimi üstün xüsusiyyətlərlə ona inanan və inanmayan hər kəsi heyrətə salmışdır. Onun bu əlçatmazlığı heç şübhəsiz Allahın kəlamı olmasından irəli gəlir. Qurani-Kərimin ədəbi-bədii xüsusiyyətlərini önə çəkən hörmətli alim Akademik Vasim Məmmədəliyev yazır: “Bəşər mədəniyyətinə ölməz poeziya nümunələri, cahanşümül sənət əsərləri bəxş etmiş ərəb ədəbiyyatında Quran qədər güclü və təsirli poetik nəsr nümunəsi yaradıla bilməmiş, o təkraredilməz, təqlidolunmaz bir kəlam kimi qalmış və şübhəsiz ki, dünya durduqca qalacaqdır. Qurani-Kərim ərəb dilinə və nitqinə yeni ahəng, ərəb moizəsinə müqəddəs bir harmoniya gətirmişdir..”¹¹

Qurani-Kərim Peyğəmbərin (s) zamanında iki qapaq arasında cild halında bir kitab kimi toplanmamışdı. Çünki Quran hissə-hissə, bəzən tam bir surəsi, bəzən də sadəcə bir ayəsi nazil olmaqla tamamlanmışdır. Peyğəmbər (s) ona vəhy edilən hər ayəni oxuyaraq dinləyicilərə öyrədir və bu ayələr ondan bilavasitə eşitməyənlərə eşidənlər tərəfindən çatdırılırdı. Müqəddəs mətn sadəcə hafizələrdə əzbərlənən ayələrdən ibarət deyildi. O, eyni zamanda yazılı bir kitab halında da mövcud idi. Bu iki ünsür (hifz və yazı) Quran mətninin mühafizə edilməsində daim bir-birini dəstəkləmişdir. Peyğəmbər (s)

¹¹ Həmin mənbə, səh. XVII

nazil olan Quran ayələrini həm özü hifz edir, həm dərhal vəhy katiblərinə yazdırır, ətrafındakı müsəlmanlara ərz edir, namazlarda da tilavət edirdi. Bu baxımdan Qurani-Kərim ilahi kitablar arasında olduğu kimi qalan, dili dəyişməyən yeganə müqəddəs kitabdır. Beləliklə də hələ Peyğəmbər (s) həyatda ikən Quran hafizləri olan səhabələr Quran qiraətində mütəxəssis oldular. Məsələn, Abdullah bin Məsudun birbaşa Peyğəmbərin (s) mübarək ağzından yetmişdən artıq surəni öyrənməklə fəxr etdiyini rəvayətlərdə görə bilərik. Peyğəmbərin (s) bildirdiyinə görə hər il ramazan ayında Qurani Cəbrayıla (ə) ərz edirdi. Vəfat etdiyi ildə isə iki dəfə ərz etdiyi rəvayət edilmişdir. Bu məqama toxunan Akademik Vasim Məmmədəliyev yazır: “Əshabələrin dediklərinə görə, hər ramazan ayında Cəbrail əleyhissalam Qurani-Kərimi Məhəmməd (s) peyğəmbərlə birlikdə oxuyar, onun mətni başdan ayağa yenidən təkrar edilərdi. Peyğəmbərimiz vəfat etdiyi il Cəbrail nazil olub Qurani onunla birlikdə iki dəfə oxumuşdu.”¹².

Peyğəmbərin (s) vəfatından bir il sonra ayrı-ayrı parçalar halında müxtəlif şeylərin üzərində yazılı halda olan Qurani-Kərimin mətninin bir yerə toplanması ehtiyacı özünü hiss etdirdi. Bu vəzifə həm vəhy katibi, həm də Quran hafizi olan, eyni zamanda “son ərzə”də Peyğəmbərin (s) Qurani-Kərimi başdan sonadək Cəbrayıla (ə) ərz etməsi orada iştirak edən Zeyd bin Sabitə həvalə olundu. Yazılı hər bir ayənin qəbul edilməsi üçün iki şahidin bu ayəni sadəcə hafizədən deyil, həm də Peyğəmbərin (s) imla etməsilə yazdırdığına şahidlik etməsi şərt qoşulmuşdu. Zeyd bin Sabit bu şəkildə iki qapaq arasında topladığı bütün yazılı Quran mətnlərini xəlifə Əbu Bəkrə vermişdir. Bu ilk rəsmi müshəfin digər şəxsi müshəflərdən yeganə fərqi son ərzədə oxunan ayələri qəbul edərək digərlərini tərk etməsi idi. Xəlifə Osman Əbu Bəkrin topladığı müshəfin surələrini yenidən tərtib edərək çoxaltırmaqdan başqa bir şey etməmişdir. Ümumiyyətlə, bəzilərinin zənn etdiyi kimi, xəlifə Osmanın məqsədi bütün qiraət fərqliliklərini aradan götürmək deyildi. Xəlifə Osmanın istinsax etdirdiyi müshəflər də əvvəlki kimi fərqli oxumağa əlverişli şəkildə yazılmışdı. Onun bu nüsxələri çoxaltmaqda əsas məqsədi Peyğəmbərin (s) açıq-aşkar təsdiq etdiyi qiraətlərə

¹² Həmin mənbə, səh. VII

rəsmiyyət qazandıraraq böyük fitnələrə səbəb ola biləcək münafiqşələri aradan götürmək və “əsli nüsxə”yə uyğun gəlməyən bütün qiraətləri rədd etmək olmuşdur.¹³

Qurani-Kərimin toplanması və kitab halına salınması məsələsinə toxunan Akademik Vasim Məmmədəliyev yazır: “Qurani-Kərimin vahid bir kitab şəklində tərtibinə ilk dəfə Yəməmədə baş verən bir vuruşda Allah kəlamını əzbər bilən yetmişə qədər əshabə şəhid olduqdan sonra Ömər tətəşəbbüsü ilə Əbu Bəkrin xəlifəliyi zamanında başlanmış, sonra bu iş Osmanın xəlifəliyi dövründə davam etdirilmişdi. Əbu Bəkr həmin işi Peyğəmbər əleyhissalamın əsas vəhy katiblərindən biri olan Zeyd bin Sabit başda olmaqla Qurani əzbər bilən bir neçə əshabəyə tapşırırdı. Onlar Peyğəmbər əleyhissalam dövründə dəri, sümük, daş və xurma ağacının qabıqları üzərində yazılmış, həmçinin bir çox əshabənin hafizəsinə həkk olunmuş ayələrin hər birini Allah kəlamını əzbər bilən iki mötəbər şəxs şahidliyi ilə qeydə aldıqdan sonra bunları cild halına saldı. Tərtib edilmiş nüsxə əvvəlcə Əbu Bəkrin, sonra isə Ömər yanında saxlanılırdı. Ömər vəfat edərəkən həmin nüsxənin öz qızında – Peyğəmbərin zövcələrindən biri olan Həfəsədə qalmasını vəsiyyət etmişdi.

Tarixi qaynaqlar Quran nüsxələrinin eyni zamanda Əli əleyhissalam, Peyğəmbərin digər yaxın əshabələri Übey bin Kəb, Abdullah bin Məsud, Miqdad və Əbu Musa əl-Əşəri tərəindən yazıldığını da xəbər verir.”¹⁴

Qurani-Kərimin elmə verdiyi dəyəri önə çəkən Akademik Vasim Məmmədəliyev yazır: “Qurani-Kərim Yer, Günəş, Ayın, səyyarələrin hərəkət etməsini heyrətamiz şəkildə bəyan etmiş, sonradan baş verəcək bir çox hadisə və elmi kəşf bərəsində doğru düzgün məlumatlar vermişdir. Quranın hələ lazımınca açılmamış, dərk edilməmiş ayələri isə bu gün insan idrakına sığmayan gələcək elmi kəşflərdən xəbər verir. Həmin elmi kəşflər, ixtiralar bir-birinə yetdikcə Quran ayələrinin əsl məzmunu, mahiyyəti tədriclə anlaşılır.

¹³ Abdullah Draz, Kur`ana Giriş, (trc. Salih Akdemir), Kitabiyat, Ankara-2000, səh. 37-38

¹⁴Qurani-Kərim, Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1991, səh. VIII

Eyni zamanda, həyat, cəmiyyət inkişaf etdikcə, elmi kəşflər müasir kosmik tədqiqatlar artdıqca həmin ayələr yeni məzmun, yeni mahiyyət kəsb edir və yenə də insan idraki üçün bir müəmma olaraq qalır”.¹⁵ Xatırladaq ki, Vasim müəllimin gəldiyi bu qənaət Qurani-Kərimin bir çox ayələrində öz əksini tapmış həqiqətlərdəndir.

Qurani-Kərimi izah edən təfsir elmi müxtəlif yönünə və müfəssirlərin mövqelərinə görə müxtəlif qismlərə ayrılır. Akademik Vasim Məmmədaliyev təfsir elminin müxtəlif qismlərə ayrılmasını “Quran və elm” əsərində belə izah edir: “Quranın ən böyük xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o hər dövrün insanına müraciət edir. Məhz buna görə də Quran insanlar tərəfindən müxtəlif dövrlərdə təfsir olunmuş, izah edilmişdir. Qurani müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlər təfsir etmiş, ona yüzlərcə təfsir yazılmışdır. Beləliklə, Peyğəmbər əleyissalamın və səhabənin təfsiri ilə yanaşı, İslam alimlərinin də təfsirləri meydana çıxmışdır. Həzrəti Peyğəmbərin (s) və səhabənin təfsirinə “rivayət”, İslam alimlərinin təfsirinə isə “dirayət” təfsiri adı verilmişdir. Dirayət təfsirinə “rəy” təfsiri də deyilir. Burada “rəy”dən məqsəd “ictihad”dır. Bu və ya digər təfsirçinin ictihad edə bilməsi üçün onun ərəb dilini və onun incəliklərini, İslamdan əvvəlki cahiliyyət dövrünün xüsusiyyətlərini, yəhudi və xristian dinlərini, xüsusilə müsəlman hüququnu, ayələrin nazil olma səbəblərini, hökmü ləğv edilmiş ayələri və s. yaxşı bilməsi vacib şərtlərdəndir. Ancaq zaman-zaman Quranın təfsiri üçün ortaya qoyulan bu şərtlər kifayət etməmiş, Allahın kitabını şərh edən alimlərin bir sıra müasir elmləri bilməsi zərurəti də meydana çıxmışdır. Bu zərurətə, xüsusilə kainatla, kosmosla, səma cisimləri ilə bağlı Quran ayələrinin təfsirində ehtiyac duyulmuşdur. Elmi təfsir ilkin olaraq “dirayət” təfsiri içində yer almış və tədriclə müstəqil təfsir məktəbi halına gəlmişdir. Beləliklə, “elmi təfsir hərəkatı” meydana gəlmişdir”.¹⁶

Dissertasiyanın sonunda nəticə yazılmışdır ki, burada işə yekun vurulur və çıxarılan nəticələr ümumiləşdirilir.

Akademik Vasim Məmmədaliyevin elmi-dini fəaliyyəti haqqında tədqiqatı tamamlayaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

¹⁵ Həmin mənbə, səh. XI

¹⁶ Vasim Məmmədaliyev, Quran və Elm, Qismət nəşriyyatı, səh. 18-19

1. Qurani-Kərim, İnsanlığın hidayəti, səadət və rahatlığı üçün Allah tərəfindən göndərilmiş son kitabdır. Allah bu son kitabının sonsuza qədər əbədi qalmasını və bir işıq olaraq yaşamasını istəmiş və buna görə də onu ləğv etmək və ya dəyişdirmək məqsədiylə uzanan və ya uzanacaq olan bütün əllərdən onu qorumuşdur.

Akademik Vasim Məmmədəliyev haqqında bu dissertasiya işi bir daha onadəlalat edir ki, o, dövrümüzün bir çox elmləri sahəsində dərin bilikli şəxsdir. İlahiyyətə aid əsərləri xalqımız içərisində rəğbətlə oxunmuş və ümidvarlıq ki, həmişə əsas qaynaqlardan hesab ediləcəkdir. Onun onlarla mötəbər qaynaqdan istifadə edərək Qurani-Kərimə tərcümə yazması alimin islam mədəniyyəti xəzinəsinə belə böyük töhfə verməsi heç şübhəsiz ki, onun ilahi elmə, Peyğəmbər (s) və əhli-beytə (ə) olan məhəbbətinin təcəssümüdür.

2. Sovet dövründə Azərbaycan xalqının dindən və dini ayinlərin icrasından uzaqlaşdırılması cəmiyyətə öz təsirini göstərmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra böyük səviyyədə meydana gəlmiş dini-mənəvi boşluğun necə doldurulması və dini ədəbiyyatın necə yazılması problemi hər bir kəsi düşündürürdü. Dini maarifi təmin etmək üçün İran, Türkiyə və digər müsəlman ölkələrində yazılmış ədəbiyyatları tərcümə etməklə bu boşluğu doldurmaq istəyənlər də meydana gəlmişdi. Lakin Akademik Vasim Məmmədəliyevin Azərbaycan dilində islam ilahiyətinə aid əsərlər yazması və xüsusilə də Qurani-Kərimi bu dilə tərcümə etməsi bütün bu fikirləri mənasız etdi. Belə ki, o, Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə yanaşı, müxtəlif sahələrdə əsərlər yazması, ilahiyətə aid tələbələr və alimlər ordusunun yetişməsinə rəhbərlik etməsi müasir Azərbaycan ilahiyətinə yenidən rəvac verdi.

3. Akademik Vasim Məmmədəliyev Qurani-Kərimi tərcümə edərkən əsərinəvvəlində geniş müqəddimə vermiş, burada tərcümənin yazılmasının səbəblərini göstərmiş, təfsir elminin ilahiyət elmləri içərisində çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmişdir. Tərcümə zamanı istifadə etdiyi mənbələri qeyd edən müəllif həm də bununla özünün geniş eridusiyalı biliyini ortaya qoymuşdur. Belə ki, o, Qurani-Kərimi tərcümədə Əbu Cəfər ət-Tusi, Əminüddin ət-Təbəri, Zəməxşəri, Fəxrəddin Razi kimi tanınmış alimlər başda olmaq üzrə çox sayda müəllifin əsərindən istifadə etmişdir.

Müəllifin istinad etdiyi mənbələrin hamısı islamşünaslıq tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlər və onların əsərləridir.

4. Akademik Vasim Məmmədəliyevin mənbələrdən istifadə metodu da özünün zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bəlkə də müasir Azərbaycan ilahiyyatında bunun qədər zəngin mənbədən istifadə edən ikinci bir müəllif tapmaq olmaz. O, tərcümə zamanı təfsirə aid təqribən iyirmiyyə yaxın mənbədən istifadə etmişdir. Təhlil göstərir ki, müəllif tərcümə zamanı hansısa konkret bir radikal etiqada, məzhəbə və təriqətə istinad etməmiş, əksinə müxtəlif dünyagörüşünə və məzhəblərə malik alimlərin əsərlərini seçməklə islamdakı təfriqəni aradan qaldırmağa, ümumi bir məxrəcə gəlib, əsl həqiqətə gəlməyə cəhd göstərmişdir.

Görkəmli alim Akademik Vasim Məmmədəliyev Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən Orta əsrlərdə və müasir dövrdə yazılmış bir çox təfsir kitablarına müraciət etmişdir. Onun müraciət etdiyi təfsir əsərləri Azərbaycan, ərəb, fars və tük dillərində yazılmış ən məşhur və ən mötəbər təfsir əsərləridir. Onun ən məşhur və mötəbər orta əsr təfsirçilərinə müraciət etməsi, bir tərəfdən onun əsərinin elmiliyini təmin edir, digər tərəfdən isə, onun ümumiyyətlə təfsirçilik ənənələrini davam etdirdiyini göstərir.

Akademik Vasim Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, Quranın onun tərəfindən akademik Ziya Bünyadovla birlikdə həyata keçirilmiş tərcüməsində bir sıra orta əsr müəllifləri ilə yanaşı, Mir Məhəmmədkərim Ağanın və Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin təfsirlərindən də istifadə edilmişdir ki, bu da sonuncu iki əsərin bugünkü ilahiyyat elmi üçün aktual olaraq qaldığını bir daha sübut edir. Müəllif tərcümə zamanı bir çox təfsir alimlərinin əsərlərinə müraciət etmişdir.

5. Akademik Vasim Məmmədəliyevin quranşünaslığa aid əsərlərinin məzmununun öyrənilməsi göstərir ki, burada aşağıdakı məsələlər əhatə edilmişdir:

a) müəllif əsərlərində yazacağı mövzu ilə əlaqəli müqəddimə yazmış və orada qoyduğu problemin aktuallığını əks etdirmişdir;

b) ayələrdə keçən çətin başa düşülən kəlmələri izah etmiş və bu zaman dilçiliyə aid yazılmış ən qədim qaynaqlardan müqayisəli şəkildə istifadə etmişdir;

c) Qurani-Kərimin ayələri ilə hədisləri mənə baxımından tutuşdurmuş və bunun da nəticəsində daha dolğun və düzgün bir fikrə gəlmişdir;

ç) Qurani-Kərim və hədisləri elmin müxtəlif sahələrinə (tarix, fəlsəfə, məntiq, dilçilik və s.) dair mənbələrlə tutuşdurmuş və izah etmişdir.

Bütün bu faktlar göstərir ki, Akademik Vasim Məmədəliyev Qurani-Kərimi doğma dilimizə tərcümə edərkən istifadə etdiyi mənbələri təsadüfən, kortəbii şəkildə seçməmiş, təfsir, hədis, tarix və dilçilik elmlərinə aid daha çox ədəbiyyatla tanış olandan sonra özünün elmi fikirləri ilə səsleşən mənbələrə müraciət etmişdir. Onun əsərləri Azərbaycan ilahiyyatşünaslığı üçün həmişəlik öz aktuallığını saxlayacaqdır.

**Academician Vasim Mammadaliyev”s Scientific –
Religious Activity**

SUMMARY

The main objective of our research is Vasim Mammadaliyevs life, creativity, scientific-religious activity and as well as, “The Holy Quran” which was translated into Azerbaijani by Mammadaliyev. In order to learn the text of the translation of “The Holy Quran”, the author has used the sources as an object of research. As well as, scientific-theoretical literature written in Azeri, Turkish, Russian and Arabic languages concerning to general theological issues have been critically used.

Academician Vasim Mammadaliyev is an indispensable scientist, theologian and scholar on Arabic studies in our Republic. Alongside with propagating our religion, Academician Vasim Mammadaliyev conveys to us that it is progressive religion. He explains the wise sayings of Holy Quran in a simple language and makes everyone aware of deep essence of Quran. After explanatory translation of "Holy Quran", among his valuable works, his famous book is “Quran and Science” that everyone understands its context. Being lived under the Soviet Regime for a long period, our people had not been engaged in the promotion and teaching of religion. That is why, today the representatives of medium generation have difficulties in comprehending of religion. Nowadays, as a scientist of an oriental studies, teacher and noble man - Academician Vasim Mammadaliyev conveys to people the useful and effective aspects of religion and teach the young people the essence of our religion.

**НАУЧНО-РЕЛИГИОЗНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
АКАДЕМИКА ВАСИМА МАММЕДАЛИЕВА**

РЕЗЮМЕ

Главным объектом исследования являются жизнь, творчество, научно-религиозная деятельность Васима Маммедалиева, а также его перевод на родной язык священного Корана. Источники, используемые автором для изучения текста перевода Корана были использованы как объект исследования. Наряду с этим, в качестве критики использована научно-теоретическая литература по вопросам общей теологии, написанные на азербайджанском, турецком, русском и арабском языках.

Академик Васим Маммедалиев является глубоко знающим теологом, незаменимым в республике ученым арабистом. Он играя большую роль в распространении нашей религии, также доводит до нас то, что она самой прогрессивной религией. Академик Васим Маммедалиев на простом языке разъясняя мудрые изречения священного Корана, уведомляет всех про самых глубоких их значениях. Среди ценных его работ, после перевода смыслов Корана более известным, доступным и понятливым для всех является книга «Коран и наука». Живущий долгое время под влиянием советского воспитания, наш народ не смог заняться обучением и пропагандой религии. Поэтому представителями среднего поколения до сих пор есть затруднения в восприятии религии. Сейчас, столь важным делом, как распространение и обучение людей, особенно молодежи значимости и полезности нашей религии занимается педагог, ученый востоковед, прекрасный человек академик Васим Маммедалиев.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ М.ФЮЗУЛИ**

На правах рукописи

ФУАД ИЗЗЕТ ОГЛЫ НУРУЛЛАЕВ

**НАУЧНО-РЕЛИГИОЗНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
АКАДЕМИКА ВАСИМА МАММЕДАЛИЕВА**

Специальность: 7213.01 – «Религиоведение»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии

БАКУ-2017